

ETO: 930.85(497.113)''17''

Gruber Enikő

∴ ELTE, BTK, Művelődéstörténeti Tanszék, PhD-hallgató
∴ gruber.eniko@eunet.rs

KEMPELEN FARKAS MUNKÁSSÁGÁNAK DÉLVIDÉKI VONATKOZÁSAI

The Work of Farkas Kempelen Related to Vojvodina

Tanulmányomban Kempelen Farkas munkásságának újabb megközelítésére törekedtem. Arra szerettem volna rámutatni, hogy személye térségünk fejlődése szempontjából mennyire jelentős. Hiszen a 18. században több monumentális kezdeményezés mellett kiállt, és segítette térhódításukat, mely az adott korszakban nagymértékben hozzájárult a vidék civilizáltabbá tételéhez. Mára már e kezdeményezések a feledés homályába vesztek, ugyanúgy, mint az, amit képviseltek, de tetteinek morális értéke máig vitathatatlan.

Kulcsszavak: bácskai és bánáti telepítések, német telepések, manufaktúrák, posztófabrica, Ferenc-csatorna, Bánát visszacsatolása

Kempelen Farkas számos tudományban és művészetben jártas, sokoldalú, egyetemes gondolkodású ember volt. Nevét hallva elsőként sakkozógépére asszociálunk, később talán eszünkbe jut a beszélőgépe vagy esetleg valamely másik találmánya, minden más érdeme viszont háttérbe szorul. Ez a tendencia azonban nemcsak a köztudatra jellemző, hanem a szakirodalomra is. A számunkra oly fontos tény, miszerint többször is járt térségünkben, és több nagyszabású vállalkozásban is részt vett, egyes munkák meg sem említik¹, vagy csak egy-két mondat erejéig térnek ki rá.

Kempelen Farkas 1734. január 23-án született Pozsonyban. Szülei ír bevándorlóként kerültek Mária Terézia udvarába. Az édesapa, Kempelen Engelbart, a pozsonyi vámhivatal vezetője volt, később pedig udvari tanácsos, nagy műveltségű ember, és fontosnak tartotta, hogy fiai is jó nevelésben részesüljenek. Ennek köszönhetően, amikor felfedezte, hogy legfiatalabb fia, Farkas alapos nyelvrézekkel rendelkezik, lehetővé tette számára, hogy évente egy-egy nyelvet elsajátítson. Így tizennyolc éves korára már nyolc nyelven beszélt, írt és olvasott. Jogi és filozófiai tanulmányait Győrben és Bécsben végezte, de mivel mindez nem elégítette ki tudásvágyát, mellette matematikai és fizikai tanulmányokkal

¹ Ilyen például dr. Szentkláray Jenő: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. 1779-től napjainkig*. Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár, 1879 című műve.

is foglalkozott, szabad idejében pedig mechanikával. Mária Terézia 1755-ben figyelt fel rá, amikor törvénykönyvét pontosan és szakszerűen lefordította latinról német nyelvre. Elismerése jeléül Kempelent udvari fogalmazónak nevezte ki, aki ezután a királynő hűséges alattvalója lett. „Rokonszenves egyénisége, simulékony, megnyerő modora volt az oka nagy tudása és széles látóköre mellett annak, hogy idővel Mária Terézia egyik legbefolyásosabb tanácsosává lett” (LAMATSCH 1937: 4) – olvashatjuk a szakirodalomban. Udvari fogalmazóból két éven belül kamarai titkárrá lépett elő, majd kinevezték a magyarországi sóbányák igazgatójává. Ebben a komoly, tiszteletre méltó feladatban is megmutathatta rátermettségét, s később még jelentősebb, országos kiterjedésű történelmi feladatot kapott. 1767. július 11-én² ugyanis Mária Terézia Kempelen Farkast „ad inve stigandum populationisstatum in Banatu Temesiensi et corrigendos defectus”, vagyis a bánáti telepítések kormánybiztosává nevezte ki. Ennek természetesen voltak előzményei, hiszen a hatvanas évek elejétől már a délmagyarországi telepítések ügyét is ő intézte. A hétéves háború befejezése után ugyanis az újonnan felszabadított területek gazdasági kiaknázásával próbálták az államkincstár bevételét növelni. Ennek érdekében a leszerelt katonák között kihirdették, hogy aki bácskai letelepedésre szánja el magát, az rendkívüli szabadalmakban, előnyökben részesül, és ingyen termőföldhöz juthat. Mindemellett állami segítséggel házat építhet, háziállatokat és mezőgazdasági felszerelést kap, és még adókedvezményt is biztosítanak számára. A szépszámú jelentkezők Pozsonyban gyülekeztek, és onnan indította őket útnak Kempelen.³ Tehát a Magyar Kamarában már a hatvanas évek elejétől a telepítésekkel foglalkozott, mintegy tíz éven keresztül. Ezt azért fontos kiemelni, mert egyes forrásokban azt találjuk, hogy csak rövid ideig vett részt a délvidéki telepítésekben.

A bácskai telepítés szervezeten folyt. A telepesek hajókon, tutajokon érkeztek Apatinba, ahonnan szétrajzottak, és új telepeket hoztak létre. A Cothmann-féle jelentésből tudjuk, hogy akkoriban jött létre, vagy új lakosokkal gyarapodott Apatin, Hódság, Bezdán, Zombor, Kupuszina, Doroszló, Moravica, Kishegyes, Szivác, Őrszállás, Csonoplya, Gákova, Küllöd, Bácsszentiván, Szentfülöp és még sok más település. Nyolc év alatt mintegy kétezer-ötszáz család érkezett Bácskába. Apatinban létesült először posztófabrca, pamutfonó, illetve selyemipari, len- és kenderipari manufaktúra. A vállalkozások ötlete Cothmann felügyelőtől származott, amelyeket azután Kempelen Farkas karolt fel. Azt vallotta, fontos, hogy a lakosságot hasznosan foglalkoztassák. A munkálatokhoz kieszközölte Mária Terézia támogatását, és kezdődhetett a termelés. Sajnos, a

² A legtöbb forrásban pontatlanul 1768-at találunk.

³ Ezt Cothmann Antal udvari tanácsos jelentése támasztja alá, amit a bács-kerületi kamarai puszták állapotáról írt. A jelentést fordította: Iványi István, Szabadka, 1888.

manufaktúrák nem az elvárásoknak megfelelően működtek. Akadozott a termelés, nem volt elég felszerelés, és nem tudták értékesíteni az előállított posztót. 1766 végén Kempelen ellátogatott Apatinba, hogy személyesen tájékozódjon a helyzetről. Látva a nehézségeket, új beruházásokkal próbált rajtuk segíteni. Megtalálta a módját, hogy a Kamarától újabb húszezer forintos támogatást kapjanak, és abból néhány új berendezést rendelt Bécsből. Folyamatosan buzdította az embereket, és különböző ötletekkel látta el őket. Kempelen javaslatára kezdtek el például anil-fű termesztésével is kísérletezni, melyből indigót lehet nyerni. Ugyanakkor, mechanikai tudásának köszönhetően, megpróbált ő is segítségükre lenni. „Egy hatalmas szélkerékkel hajtott, két nyomószivattyúval ellátott kútszerkezetet tervezett, melyet az apatini ültetvényes kertben kívánt felállítani. A felhúzott és a magasból lecsapó víz hajtotta volna a csüllengzűzót, s a mellette felépített kallómalmot, az elfolyó vizet pedig a kert öntözésére használták volna. A terv jónak tűnt, de valamilyen oknál fogva maga Kempelen minősítette megvalósíthatatlannak” (KALAPIS 2001: 84). Sajnos, a sok próbálkozás ellenére, a manufaktúrák fokozatosan tönkrementek vagy pedig királynői rendelettel bezártak. A kudarcot azonban nem Kempelelnek tulajdonították, így kamarai pályafutása nemhogy derékba tört, sokkal inkább ezután kezdett szárnyalni. Továbbra is igazgatta a sóbányákat, új megbízatásként pedig 1767 és 1771 között kincstári biztosként a bánáti telepítések ügyét intézte.

KEMPELEN FARKAS SZEREPE A BÁNSÁG BETELEPÍTÉSÉBEN

Bécs XVIII. századi telepítési politikája három szakaszból állt. Az első, Claudius Florimond Mercy gróf bánági kormányzósága idején volt, 1722 és 1726, illetve 1736 és 1737 között, a második Mária Terézia korában, vagyis a hatvanas–hetvenes években, a harmadik pedig 1782-től, II. József uralkodása idején.⁴ Kempelen Farkas tehát a telepítések második hullámának volt az irányítója. 1766-tól bácskai telepítési felügyelő, 1767 és 1771 között bánági telepítési biztos, 1769-től pedig az összes kamarai „fabricák” igazgatója, amelyeket a telepítések függvényében szinte kizárólag Bácskában és a Bánáságban hoztak létre.

A bécsi kormány a mocsaras Bánáságot sokáig deportálógyarmatnak tekintette. 1762 és 1768 között 3130 bűnöstoloncoltak ide, akiket csendzavaróként, erkölcstelen személyként tartottak nyilván Bécsben. A büntetés ezen módját II. József hatására szüntették meg. A társuralkodó ugyanis lóháton bejárta a Temesi bánáságot, és nagyon elégedetlen volt az ott tapasztaltakkal. Emlékirataiban így számol be a látottakról: „Biztonságot a záruk és pisztolyok szereznek, a világi-

⁴ Kalapis Zoltán tanulmányából vett felosztás.

tást nap és hold adja, a tisztaságról pedig az eső és száraz levegő gondoskodik” (HECKENAST 1992: 13). Mária Teréziához már korábban is érkeztek helyzetfelmérő jelentések, de fia tapasztalatai végül döntésre sarkallták. II. József elképzelése mutatkozott meg később a rendszeres telepítési módszerben is. Mivel a főurak egyéni telepítései visszaélésekre adtak alkalmat, a kincstár maga vette kézbe a telepítés ügyét. Bécsben telepítési bizottság alakult, melynek Lamberg gróf lett a vezetője, tanácsadója Festetich Pál gróf, a gyakorlati lebonyolítással pedig Kempelen Farkast bízták meg. Az állami telepítés költségeire hárommillió forintot irányoztak elő.

Kempelen első bánsági látogatása alkalmával arra törekedett, hogy felderítse a visszaéléseket, kiküszöbölje a bürokrácia okozta nehézségeket, és tanulmányozza az addigi telepítések rendszertelenségét. Visszatérve Bécsbe, kieszközölte a királynőtől, hogy a későbbiekben megkerülhesse a hatóságokat. Bár nem ment könnyen, de „1769. június 25-én Mária Terézia rendelkezést adott ki, melynek értelmében Kempelen Farkas ezentúl a hosszú hivatalos út megkerülésével közvetlenül az uralkodóhoz küldje a telepítések ügyével kapcsolatos jelentéseit” (KÖSZEGI–PAP 1955: 21–22). Kempelen első dolga volt, hogy a királynő rendelkezéseit kiegészítse a saját tapasztalataival, elképzeléseivel, és tervezetben foglalja azokat össze.⁵ Az okmányt maga Mária Terézia látta el kézjegyével, amit ezután elküldtek a bánsági Országos Igazgatósághoz. A királynő időközben felmentette Perlas grófot bánsági tartományi igazgatósági tisztségéből, és a helyébe Clary grófot nevezte ki. Kempelennek pedig azt az utasítást adta, hogy a tervezetet Clary gróffal egyetértésben hajtsa végre, mint másodelnök.

Kempelen Farkas tervezetét teljes mértékben elfogadták, bár sokkal drágább volt, mint az előző. A költségek növekedése a telepésekkel való humánus, emberibb bánásmóddal magyarázható. Minden 1 holdas háztelekre 24 hold szántóföld, 6 hold legelő és 3 hold rét jutott. Ha viszont a birtokos nagyobb terület megművelésére volt képes, többet is kaphatott. A városi lakosság is igényelhetett földet, ha azzal akart foglalkozni. Az egyetlen kitétel, hogy ne álljon műveletlenül, parlagon. A kincstár célja az volt, hogy egyenlő telekadót vezessen be, és ezáltal biztos évi jövedelemre tegyen szert. A terv foganatosításához az első lépés a bánáti terület feltérképezése volt. „Nem csak egy általános, hanem minden egyes falu után részletes térképet készítettek, és még a kiosztatlan földeket újtelepesek között határozták kiosztani” (BÖHM 1867: 102). Az utasításban az is szerepelt, hogy ha a falu eredetileg német, akkor a telepéseket elsősorban oda kell irányítani, ha viszont oláh vagy rác, akkor „betolható nemzetbeli alattvalókkal gyarapítható”.⁶ Ha már nincs elegendő falusi telek, akkor népesíthetők a

⁵ Eredeti címe: *Instruction für die Banatische Landes-Administration*.

⁶ Böhm Lénárt megfogalmazása.

puszták, elsősorban azok, amelyek közel vannak a vízhez, és szőlőtermesztésre alkalmasak. A falvak építésére is meghatározott szabályok voltak: „Se posványos, se oly helyekre építesse, hol mély kutakat ásni volna szükséges. A falu közepén legyen a templom, lelkészlak, iskola és kocsmahelye, és minden utcában néhány közös kut. A főutcák 18–20, a mellékutcák 6–8 öl szélességek legyenek. A falu telkeit egészekre 37 holddal, féltelkekre 21 holddal, és negyedtelkekre 13 holddal lehet osztani. Az elosztásnál arra kell ügyelni, hogy a paraszttelkeken kívül még egy darab kaszáló a lelkész, iskolamester, kerületi hivatalnokok, kocsmáros, mészáros és mesteremberek szükséges marháira fönmaradjon” (BÖHM 1867: 103). Ezenkívül az utasítás 90. pontja elrendeli, hogy minden kertben gyümölcsfákat kell ültetni, illetve a ház előtt, az utcán vagy az udvarban 20 jegenye- vagy eperfát. Így akarták a telepéseket a selyemtermesztésre ösztönözni. Minden házat számmal kellett ellátni a könnyebb nyilvántartás végett. A nagyobb községekben kórház építése volt előírva, seborvos alkalmazása és a jobb vallási tanítás érdekében is rendeleteket bocsátottak ki.

A korábbi telepítésektől eltérően Kempelen idejében a betelepített személyek is a nívósabb rétegből kerültek ki. Előzőleg ugyanis a gazdálkodáshoz nem értő, munkakerülő, haszontalan csavargók települtek a Temesi bánóságba, ezután pedig polgárosult parasztok, akik már némi pénzzel és ingósággal rendelkeztek. Az útvonal, amit meg kellett tenniük, továbbra is ugyanaz volt. Ausztriában hajóra vagy tutajra szálltak, és mintegy hathetes utazás után megérkeztek Pancsovára. Innen mindenki a számára kijelölt helyre utazhatott. A telepések falvai kereszt vagy kör alaprajzúak voltak, és általában a vízi vagy szárazföldi utak mentén helyezkedtek el. Ennek alapján a telepítéseket négy csoportba oszthatjuk: víz mentiekre, út mentiekre, piactelepítésűekre és gazdasági telepítésűekre. A telepések házai, melyek érkezésükkor már beköltözhetőek voltak, két szobából és egy konyhából álltak, és általában zsindeyes tetőzetük volt, vert falból, vályogtéglából vagy vesszőfonadékra vetett agyagból emelték őket.



*Bánati telepesházak Kempelen idejéből (Griselini 1780-ban megjelent könyvéből).
Az első vert falú, a középső vályogtéglából, az alsó agyagból készült⁷*

⁷ A képeket Köszei Imre–Pap János *Kempelen Farkas* című kötetéből vettem át.

A házban különféle bútorok, ágynemű, liszt- és gabonaláda, valamint nyílt tűzhely várta a beköltözőket. Ezenkívül még szerszámokkal, fejős- és igásállatokkal meg vetőmaggal is ellátták őket. „A telepések zöme Felső-Rajna vidékéről származott, ami azt jelenti, hogy az állami telepítéspolitiká, mint egyébként korábban is, döntően a katolikus németek behívására koncentrált, azzal a többször is megerősített szándékkal, hogy a Török Birodalom felé eső határ menti övezetekben csakis megbízható, a császári hatalommal szemben lojális alattvalókat látja szívesen” (KALAPIS 2001: 86). A Temesi bánóság, mely délen a Dunával, nyugaton a Tiszával, északon a Marossal, keleten pedig az erdélyi Felfölddel volt határos, Magyarország egyik legjobban lepusztult területe volt. Eleinte húzódoztak is tőle a németek, bármennyi kedvezményt is kaptak. Ekkor született az a sváb népdal, melyben ezek a sorok csendülnek fel: „De sok embert megölt, / vagy nyomorral gyötört, / míg termelt ez a föld.” Ám a mocsaras területekből alig fél évszázad alatt Magyarország egyik legnagyobb éléskamrája lett.

A második német telepítés alkalmával, 1768 és 1776 között, mintegy 10 288 családdal gyarapodott a Bánóság lakossága. Ha családonként négy tagot számolunk, akkor az 41 152 személyt jelent. Az 1770-es év rendkívül kimagasló számadattal szolgál, hiszen az előző évi 900 családhoz képest, 7844 érkezett e területre. Többségük lotharingiai, kisebb számban breisgauriak, elzásziak és luxemburgi volt. E tömeges telepítésnek köszönhetően 1776-ra már 77 német település létezett a Bánóságban. Mivel azonban a telepítésekre szánt költségek jóval meghaladták az évi 200 000 forintot, lelassították a folyamatot. 1771-től pedig csak saját költségen jöhettek a telepések. A kimutatások szerint 1772 és 1776 között ezt mindössze 67 család tette meg.⁸ Ám a telepítésekre fordított összeg hamar megtérült az államnak. A német telepések ugyanis szorgalmasnak bizonyultak, így 1778-ra körülbelül 200 000 hold földet műveltek, melyen annyi gabona termelt, hogy a beszolgáltatott tized révén a telepítésre szánt összeg többszörösét fizették vissza a kincstárnak. És bár a kincstár nem támogatta többé a németek telepítését, az elhullott állatállomány és az elhasznált szerszámok helyébe újakat adományozott. „Az államhatalom segítő keze ily módon is támogatta a Bánóságban a német telepéseket” (BUCHMANN 1936: 64).

Kempelen 1771-ig töltötte be bánági hivatalát. A négy év alatt 37 000 család telepedett le a segítségével. Miután feladatát maximálisan teljesítette, Mária Terézia 1771. március 31-én felmentette tisztségéből. A felmentőszövegben ez állt: „Ő császári és királyi apostoli felsége, Magyarország és Csehország ki-

⁸ Az 1772 és 1776 közötti adatot BUCHMANN (1936: 64) Czoerning: *Ethnographie der öst. Monarchie* III. 24 című munkája alapján közli, bár megjegyzi, hogy a számadat helyességét semmilyen bécsi adat nem igazolja. BÖHM (1867: 107) munkájában is ugyanazzal a számmal találkozunk. Valószínűleg ő is Czoerningtől vette át.

rálya, Ausztria főhercegnője, legkegyelmesebb asszonyunk kegyesen köszönti Kempelen magyar udvari kamarai tanácsost. Őfelsége legkegyelmesebb elhatározásából kéziratot bocsátott ki, amelyben az udvari kamarai tanácsos úrnak a temesvári Bánát megszervezésében végzett szolgálataiért legfelsőbb megelégedését fejezi ki, s ezen kívül ezer dukát jutalmat, továbbá évi ezer forint nyugdíjat legkegyelmesebben rendelkezésére bocsát⁹ (KÖSZEGI–PAP 1955: 24). Kempelen Farkas érdemei tehát vitathatatlanok. Azonfelül, hogy a kormányzat tervét emberiesen hajtotta végre, neki köszönhető, hogy a császárnő visszacsatolta Magyarországhoz a Temesi bánságot. Igaz, erre csak 1778-ban került sor, amikor újraalakult Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegye, de ennek köszönhetően több mint kétszáz év után ismét magyar terület lett e vidék.

Kempelen Farkas bánsági tartózkodásáról kevés konkrét adat maradt fenn, az viszont egészen biztos, hogy három alkalommal is járt e vidéken. Egy saját kezűleg írt kérvényben, melyet II. Józsefhez írt, miután megvonták tőle a Mária Terézia által megítélt nyugdíjat, ez áll: „Felség! Mária Terézia császárné Őfelsége dicsőséges uralma idején alulírott, mint akkor udvari kamarai tanácsos [...] három ízben császári-királyi biztosként kiküldtettem Temesvárra és a Bánátba, és pedig az első két alkalommal a telepítés ügyében, mely akkortájt nagyon rendezetlenül folyt, hogy jobb rendszert léptessenek életbe, és harmadik alkalommal azért, hogy az általam javasolt és azután legfelsőbb helyen is jóváhagyott politikai és közösségi rendszert megvalósítsam” (KÖSZEGI–PAP 1955: 25). a beadvány folytatásában leírja, hogy az ő vezetésével telepedett le a bánsági területen 37 000 német, hogy a bánsági mocsarak egészségtelen éghajlata miatt megbetegedett, ami 10 000 forint kiadást jelentett számára, és itt említi meg azt is, hogy ő volt az első, aki Mária Teréziát rávette a Bánát Magyarországhoz való csatolására. Kempelen ezen beadványának köszönhetően pontos adatokkal rendelkezünk, melyeknek valóságalapja vitathatatlan.

Kempelen Farkas a bácskai és bánsági telepítési mozgalmakon kívül még egy szállal kötődik térségünkhöz. Ő volt az, aki kezdettől fogva támogatta Kiss Józsefnek, a bácskai, később Ferenc-csatorna néven ismertté vált, nagycsatorna megépítésére vonatkozó tervezetét. Hivatalnokként ugyanis felismerte a benne rejlő gazdasági lehetőségeket. Mint a magyarországi sóbányák egykori igazgatója, tisztában volt vele, hogy mit jelentene, ha lerövidülne a só vagy a bánsági búza szállítási ideje. Éppen ezért a csatorna tervezetét birodalmi érdekű kezdeményezésnek tekintette, és egyengette az útját az adminisztráció labirintusában. Ezzel egy időben ugyanakkor a gyakorlatban is segíteni próbált. Neki tulajdonítják azt a lovak által húzott kotrógépet, kanalas exkavátort, melynek segítségével

⁹ Az eredeti dokumentum a Kempelen család irattárában található.

a csatorna medrét mélyítették¹⁰, illetve ő volt az, aki megszerkesztette a verbászi vízduzzasztó kicsinyített mását, és ezáltal bebizonyította, hogy az akkumulációs hidraulikus szempontból kivitelezhető, vagyis a csatorna vízállása szabályozható, így a hajózás zökkenőmentesen folytatódhat akkor is, ha a Duna vízállása alacsony. Egyes utalásokból arra is következtetni lehet, hogy az általa szerkesztett gőzgépet¹¹ nagy valószínűséggel alkalmazták vagy legalábbis alkalmazni próbálták a csatorna építésénél is. Gépezetének egyedisége abban rejlett, hogy a korabeli gőzgépekkel ellentétben, nemcsak szivattyúzásra volt alkalmas, hanem más célokra is, mert rendelkezett egy forgatótengellyel, amely közvetlenül mozgott. A *Természettudományi Közöny* 1888-as évfolyamának egyik cikke a bizonyíték minderre, mely szerint: „a Ferenc-csatorna építésekor az ő »tűzzel és párával dolgozó alkotmányaival merítették a vizet«” (KALAPIS 2001: 96).

Kempelen Farkas munkássága, mint a tanulmány során kiderült, több szempontból is kapcsolódik térségünkhöz. Bár egy-egy tudományág más-más megközelítésből vizsgálja személyét, így a szakirodalomban számtalan Kempelenképpel találkozhatunk, az általam végzett megvilágítás eddig mégis háttérbe szorult, pedig munkásságának művelődéstörténeti értéke vitathatatlan. Neki köszönhetjük ugyanis vidékünk gazdasági, morális és kulturális fejlődésének kezdeteit. A német telepesek által létrehozott falvak, melyek mára már teljesen átalakultak, és elvesztették nemzetiségi jellegüket, egy modernebb, polgáriásodottabb életkultúra csíráit hordozták magukban, akárcsak a bácskai manufaktúrák, melyek a gyári termelés megalapozói voltak. A Ferenc-csatorna pedig, ami a mocsaras területet termővé változtatta, megszüntette a mocsárlázt, és megoldotta az olcsó és gyors szállítást, Európa-szerte egyedi kezdeményezésnek számított. Ennek tudatában úgy hiszem, nem engedhető meg, hogy a feledés homályába vesszen mindaz, amit közvetett módon, de értünk tett, és háttérbe szoruljon egy érdekes, de csupán csak a szórakoztatás célját szolgáló sakkozó török mögött.

IRODALOM

- ÁCS Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest
 Dr. ASZTALOS Miklós 1934. *A nemzetiségek története Magyarországon*. Budapest
 BALLA Kálmán (szerk.) 1984. *Kempelen emlékezete*. Budapest
 Dr. BODOR Antal 1914. *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra*. Budapest
 BÖHM Lénárt 1867. *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme I*. Pest

¹⁰ A kotrógépről Teleki Domokos: *Egynéhány hazai utaknak leírása* (Bécs, 1796) című korabeli munkájában olvashatunk részletesen.

¹¹ Kempelen Farkas 1777 és 1780 között két gőzgépet is szerkesztett.

- BUCHMANN Károly 1936. *A délmagyarországi telepítések története*. Budapest
- GAJDOS Gusztáv 1997. *Kempelen Farkas – Ganz Ábrahám*. Budapest
- HECKENAST Gusztáv 1992. Közvetlenül Bécstől... = *História*, [1992] XIV. évf., 1. sz., 11–14.
- KALAPIS Zoltán 2001. Kempelen Farkas. In: Kalapis Zoltán: *Lentségi arcképcsarnok*. Újvidék
- KEMPELEN Béla 1906. Adalékok a délvidéki német telepítések történetéhez = *Századok*, [1906] XL. évf., 911–915.
- Dr. KÓKAI Sándor 2011. *A Bánság történeti földrajza*. Nyíregyháza–Pécs
- KÖSZEGI Imre–PAP János 1955. *Kempelen Farkas*. Budapest
- LAMATSCH Sándor 1938. *Kempelen Farkas két ismeretlen kéziratkötetete a fővárosi könyvtárban*. Budapest
- MARCZALI Henrik 1987. *Mária Terézia 1717–1780*. Budapest
- Dr. SZENTKLÁRAY Jenő 1879. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*. Temesvár
- SZ. SZIGETHY Vilmos 1937. Svábok. In: Sz. Szigethy Vilmos: *Torontáli fametszetek*. Szeged

The Work of Farkas Kempelen Related to Vojvodina

In this paper, the author attempts to give a new approach to Kempelen's work. It aims to show how significantly his personality influenced the development of the region. Namely, he stood by a number of monumental initiatives of the 18th century, and helped them gain space, thus advancing immensely the civilization of this region. Nowadays, these enterprises have sunk into oblivion, just as the ideas that they represented. However, the moral value of Kempelen's work stays undisputed.

Keywords: colonization of Bacska and Banat, German colonization, manufacture, broadcloth factory, the Franz Joseph Canal, annexation of Banat